

H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU

TÜRK
SOSYOLOJİ TARİHİ
II

II. MEŞRUTİYET'TEN
CUMHURİYET'E

DOĞU KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyologca Kitapları Dizisi - 17
Sosyologca H. Bayram Kaçmazođu Kitapları - 5

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlıđu
Sertifika No:
16997

Sosyologca Dizisi Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel
Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni
Atilla Ceylan

Baskı-Cilt
İstiklal Yayıncılık Dağıtım Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.
Yıldız Sanayi Sitesi No: 131-133 Cevizlibağ - İstanbul
Matbaa Sertifika No: 23049

1. Baskı, Anı Yayınları, 2003
2. Baskı, Kitabevi Yayınları, 2011
6. Baskı, Şubat 2018

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar ve görseller
Kültür Bakanlığu Telif Hakları Sözleşmesi
geređu yayınevinin iznini gerektirir.

Yazılar yazarlarını bağlar ve yazıların hukuksal sorumluluğu ilgili yazara aittir.

ISBN: 978-605-5296-16-2

Doğu Kitabevi
Cağaloğu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6 Cağaloğu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

Eşim
Emine Kaçmazoğlu'na...

H. Bayram Kaçmazoğlu

H. Bayram Kaçmazoğlu 1963 yılında Bayburt'ta doğdu. 1981 yılında Ümraniye Lisesi'ni, 1986'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nü bitirdi. 1989-1999 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde, 1999-2005 yılları arasında Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde çalıştı. Halen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olan Kaçmazoğlu, Türkiye'de sosyoloji tarihi, Türk sosyologları, Türk düşünce tarihi, Türkiye'nin sosyal ve siyasal yapısı ve eğitim sorunları gibi konular başta olmak üzere sosyolojinin çeşitli alanlarında araştırmalar yapmaktadır. Kaçmazoğlu'nun yayınlanmış kitapları şunlardır:

✓ *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri* (1. Baskı: 1995, 4. Baskı: 2018).

✓ *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları* (1. Baskı: 1998, 2. Baskı: 2012).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar* (1. Baskı 2001, 4. Baskı 2018).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e* (1. Baskı 2003, 6. baskı 2018).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi III: Yeni Türkiye'de Sosyolojinin Düşünsel ve Kurumsal Temelleri* (1. Baskı: 2011, Diğer Baskılar: 2015 ve 2018).

✓ *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar* (1. Baskı: 1999, 7. baskı 2018).

✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 1: Türkçülük İslamcılık Muhafazakârlık* (1. Baskı: 2012 ve 2. Baskı: 2016).

✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 2: Kuram Uygulama Sosyalizm* (1. Baskı: 2012).

✓ *Türk Sosyolojisinde Temalar 3: Doğu-Batı Çatışması* (1. Baskı: 2012).

İÇİNDEKİLER

Giriş	9
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM ZİYA GÖKALP'İN YAŞAMINDA BİRİNCİ DÖNEM

1- 19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu	19
2- Ziya Gökalp'in Yetiştigi Çevre	27
a) Diyarbakır'ın Önemi	27
b) 1909'a Kadar Ziya Gökalp	29
3- Ziya Gökalp'in Diyarbakır'daki Siyasi Faaliyetleri ve Telgrafın Önemi.....	39
4- İlk Dönem Çalışmaları ve Osmanlıcılık.....	43

İKİNCİ BÖLÜM ZİYA GÖKALP'İN YAŞAMINDA İKİNCİ DÖNEM

1- 1908'den 1918'e Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Durumu	51
2- Selanik Kentinin Özellikleri ve Ziya Gökalp'e Etkileri	61
3- Ziya Gökalp'i Sosyolojiye Yönelten Nedenler	69
4- Ziya Gökalp'in İkinci Dönem Yazıları	73
a) Sosyolojizm Ekolü Temsilcisi Olarak Ziya Gökalp	73
b) Yeni Hayat, Türkçülük, Milliyetçilik, Irkçılık ve Ulusal Devlet	79
c) Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak	89
d) Sosyalizm ve Ekonomik Politik	93
e) Din Konusuna Yaklaşımı.....	97
f) Dil ve Edebiyat	98
g) Eğitim Üzerine Düşünceler	100
h) Tanzimat Üzerine Değerlendirmeler.....	103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ZİYA GÖKALP'İN YAŞAMINDA ÜÇÜNCÜ DÖNEM

1- 1918 Sonrası Gelişmeler	107
2- I. Dünya Savaşı Sonrası Yeni Politikalar: İttihatçılıktan, Almancılıktan Uzaklaşma ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yükselişi ..	113
3- Ziya Gökalp ve Türk Aydınının Malta Birikimleri	121
4- Türk-İngiliz İlişkileri Üzerine Notlar	125
5- Ziya Gökalp'in Üçüncü Dönem Yazıları	133
a) Turancılıktan Anadolu Milliyetçiliğine	135
b) Kültür-Uygarlık Ayrımı ve Batıcılığa	139
c) Halkçılık	146
d) Milli Ekonomi ve Dayanışmacılık	151
e) Eski Türkler ve Osmanlı Karşıtlığından Yeni Topluma	157
f) Din, Toplum, Siyaset İlişkisi	160
g) Dil Konusuna Yaklaşımı	163
h) Kürtler Üzerine Düşünceleri	164
6- CHP ve Cumhuriyet İdeolojine Etkileri	167

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM PRENS SABAHATTİN'İN YAŞAMI VE SİYASİ FAALİYETLERİ

1- Yetiştği Çevre	175
2- Damat Mahmut Paşa ve Oğulları İle Yurt Dışına Çıkışı	177
3- Birinci Jön Türk Kongresi (4-9 Şubat 1902)	179
4- İkinci Jön Türk Kongresi (27-29 Aralık 1907)	183
5- 1908 Sonrası Siyasi Faaliyetleri	185
6- İngiliz Yanlılığı-Alman Karşıtlığı	189

BEŞİNCİ BÖLÜM PRENS SABAHATTİN'İN TOPLUMSAL KONULARLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1- Science Sociale Ekolü ve Prens Sabahattin	195
2- Toplumsal Yapı Anlayışı	199
3- Ademi Merkeziyetçi Yönetim Anlayışı	203
4- Eğitim Anlayışı	207
5- Ekonomi Anlayışı ve Sınıfsal Bakışı	211
6- Din ve Laiklik	215
7- Prens Sabahattin'in Türk Sosyolojisindeki Yeri	217

EK: II.
MEŞRUTİYET DÖNEMİ DİĞER SOSYOLOJİ EKOLLERİ

Giriş	227
1- Pozitivizm ve Ahmet Rıza (1859-1930)	229
2- Biyoloji Ekolü ve Ahmet Şuayıp (1876-1910)	235
3- Psiko-Sosyoloji Ekolü ve Abdullah Cevdet (1869-1932)	241
4- Marksist Ekol.....	249
Kaynakça	251

GİRİŞ

Bu dizinin ilk kitabı, **Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar**'da, Batı burjuva kimliğinin oluşumu, Batı'nın dünya egemenliğini ele geçişi, Osmanlı'nın Batıcılışma ve Batıcılaştırılma süreci, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı "yeni" siyasal ve düşünsel gelişmeler ve bu gelişmeleri yaratan koşullar ortaya konulmuştu. Tarihsel ve genel özellikleri, teori ve tartışmaları ile yazmaya çalıştığımız Türk sosyoloji tarihi'nin ikinci kitabı ise, II. Meşrutiyet'ten Ziya Gökalp'in ölüm tarihi olan 1924'e kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu çalışma da tarihsel ve düşünsel açıdan *Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar*'ın devamıdır. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in sosyolojik görüşleri, dönemin siyasal, tarihsel, toplumsal özellikleri ile birlikte ele alınmaktadır. Bu bağlamda, kitabın adından da anlaşıldığı üzere, çalışma belirli bir tarihi dönemi kapsamaktadır. Kitabın adından dolayı, çalışma, II. Meşrutiyet'in başlangıcı olan 1908'le sınırlı gibi görünse de, zorunlu olarak, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in doğdukları dönemi ve bu iki sosyoloğun hayatını kapsamaları açısından, 19. yüzyılın son yılları ile başlamaktadır. Ziya Gökalp'in ölümü ile sonlandırılmasına karşın, kitapta yer alan tartışmalar, 1924 sonrası dönemle ilgili yorum ve değerlendirmelere olanak sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel hedefi, Türk sosyolojisinin kurucuları, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in sosyolojik görüşlerinin hangi tarihsel, siyasal, toplumsal ortamda şekillendiğini; Türk sosyologlarının gündeminde olan konuların hangi koşullarda biçimlendiğini çözümlemektir. Dolayısıyla kitabın ana metni, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in sosyolojik görüşlerini, dönemin siyasal-toplumsal özellikleriyle birlikte ele almaktadır.

Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin, II. Meşrutiyet dönemi Türk sosyolojisinin doruk isimleridir. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar geçen zaman aralığı, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in Türk sosyolojisi ve siyasetinde kendi cepheleri açısından öne çıktıkları, düşünsel lider oldukları ve "bu devlet nasıl kurtarılabilir" konusunda teoriler ortaya attıkları bir dönemdir. Her ikisi-

nin sosyoloji adına farklı tanım ve iddialara sahip olmalarına karşın, çözümleri siyasi içeriklidir ve siyasi olmayan bir sosyoloji anlayışına sahip olmaları da mümkün değildir. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in öne çıkan siyasallaşmış sosyoloji anlayışları, sorunların siyasi içerikli olması nedeniyle çözümün de siyasi içerikli olacağı anlayışından, ailelerinin siyasetin içinde yer almasından ve aydın olma sorumluluklarından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunların doğru olmayan siyasal tercihlerden kaynaklandığı ve bu sorunların gene siyasal tercihlerle çözüleceği anlayışı, II Meşrutiyet sosyologlarının ortak görüşüdür. Aynı görüşü Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin de paylaşmaktadır. Sorun siyasi içerikli olunca, sorunu çözme görevi de bürokratlara ve dönemin aydınlarına düşmektedir. Her iki sosyolog da bürokrasinin içerisinde yer almış olan ailelerden gelmektedir. Prens Sabahattin Osmanlı merkezi bürokrasisinin tepesinde yer alan bir aileye, Gökalp ise imparatorluğun en önemli taşra merkezlerinden biri olan Diyarbakır'da yine uzun süredir bürokrasinin üst kademelerinde yer alan bir aileye mensuptur. Bürokrat gelenekten gelen ailelere mensup olmak ve aydın kabul edilmek Gökalp ve Prens Sabahattin'e daha doğuştan bazı siyasal işlevler yüklemektedir.

II. Meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlar karşısında çözümleminin oldukça sınırlandığı ve devletin çıkmaza sürüklendiği bir dönemdir. 20. yüzyılın başlarında ve özellikle 1910'lu yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıldan aktarılan ve giderek derinleşen sorunlar yanında, karşılaştığı yeni sorunları da çözmek zorundadır.

Batı'da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra milliyetçilik ve bu milliyetçiliğin uzantıları olan Pan-Slavizm, Pan-Germenizm gibi hareketler etkili olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarına giren milliyetçilik, devletin Batı bölgelerinde de etkili olmaya başlamıştır. Osmanlı topraklarındaki milliyetçilik potansiyeli, Batılı güçlerin politikaları için çok uygun bir ortam yaratmıştır. Osmanlı topraklarındaki milliyetçi kıpırdayışlar Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, Makedonlar, Araplar ve Kürtler'le sadece uzak bölgelerde değil, İmparatorluğun her yerinde etkili oluyordu. Bu ayrılıkçı milliyetçiliğin etkisiyle, ama daha çok başka bağlantılarla ve Türkoloji çalışmaları ile desteklenen kültürel Türk milliyetçiliği, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı ve 20. yüzyılın ilk on yılında daha da güçlendi. Özellikle L. Cahun, W. Radloff ve V. Thomsen'in çalışmaları ile Osmanlı Türkleri, ülke dışında yaşayan ve çok da farkından olmadıkları dış Türklerin varlığından, dil ve tarihlerinden haberdar oldular.¹ Çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti'ne gelen ve burada yaşayan Kırım, Azerbaycan, Orta Asya Türkleri ile Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın Tercü-

¹ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 14.

man gazetesi, “dilde, fikirde, işte birlik” sloganı çerçevesinde yürüttükleri çalışmalarla Türk milliyetçiliğine canlılık kazandırdılar.

Batılı devletlerin 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarındaki temel problemleri, Doğu Sorunu’nu kökten halletmekti. Batılı güçlerin Doğu Sorunu’nu çözme konusundaki çabaları, Doğu’nun paylaşımı üzerine kendi aralarında girdikleri çatışmalar, Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar’da anlatılmıştı. Batılı güçlerin, Doğulu devletleri etkileme, siyasal ve toplumsal yapılarını ele geçirerek sömürgeleştirme ve tamamen etkisiz hale getirme politikaları, 20. yüzyılın başlarında da sürmüş, Doğu paylaşımının yarattığı gerginlik, 1914’te bir dünya savaşına dönüşmüştür. Batılı devletlerin paylaşım çabaları, Doğulu devletleri yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı yöneticileri ve aydınları da bazen teslimiyetçi politikalara varan anlayışlarla ülkeyi nasıl ve hangi yöntemlerle kurtaracakları arayışına girmişlerdir. Bu çaba, çok karmaşık bağlantılar içerisinde yeni siyasal hareketleri ortaya çıkarmıştır.

Devleti kurtarma çabalarından biri, geniş katılımlı İttihat ve Terakki Cemiyeti hareketidir. Farklı ilklere imza atan bu cemiyet, en geniş katılımlı muhalefet hareketi olarak 1908 Devrimini gerçekleştirmiş, ancak 1913’e kadar iktidarı doğrudan ele almamıştır.² İttihatçılar, devlet yönetimi ve yeni politikalar konusunda görüşleri netleştikten sonra, 1913’te iktidara geçmişlerdir. İttihatçıların çeşitli konulardaki görüşlerinin netleşmesinde en etkili düşünürlerden biri hiç kuşkusuz Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp, toplum ilişkilerini ve toplumlararası etkileşimleri, bunların işleyiş tarzlarını ortaya koymaya çalışırken, topluma yön vermek için sosyolojiye baş vurmuştur.³

19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan siyasal gruplaşmalar, takımlaşmalar, muhalefet oluşumları, 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı tarihinde bazı ilklerin yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda en önemli gelişme, partileşme olayında görülmüş ve bu olayın farklı oluşumları Osmanlı tarihinde görülmedik ilişkileri içerisinde barındırmış, yeni siyasal akımları doğurmuştur.⁴ İttihat ve Terakki 1908 Devriminden sonra kendisine belli bir yol ve program seçene kadar iktidardan uzak durmuş; daha sonra iktidara gelerek milliyetçiliğe ve Batıcılığa yönelmiş, ağırlıklı olarak Alman yanlılığını tercih etmiştir. Gökalp’in bu yönelimlerdeki eğilimi, yol göstericiliği çok etkili olmuştur.

² İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin özellikleri ve iktidara geçmeme nedenleri üzerine bakınız; H. Bayram Kaçmazoğlu’nun “İttihat ve Terakki ve İktidar Sorunu”, **Sosyoloji Yıllığı 8**, İstanbul, 2001.

³ Korkut, Tuna, Yeniden Sosyoloji, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2002, s. 127.

⁴ Ertan Eğribel – Elif Süreyya Genç, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Yaşamı”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8**, İstanbul, 2001, s. 144-173.

İttihatçılar, sosyolojinin de yardımı ile izlenecek programın ilkelerini belirledikten sonra iktidarı ele almışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde Ziya Gökalp İttihatçıların, Prens Sabahattin ise Hürriyet ve İtilafçıların düşün önderliğini yapmıştır. Prens Sabahattin, Türkiye’de Science Sociale ekolünü, Anglo-Sakson düşünce yapısını, siyasi anlayışını öne çıkaran ve savunan sosyolog olmuştur. Böylece, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin düşünsel ve siyasal ayrışması, bir tarafta merkezietçi Alman yanlılığını, diğer tarafta adem-i merkezietçi İngiliz yanlılığını ortaya çıkarmıştır. Ayrışma, merkezietçilere Gökalp’i, Adem-i merkezietçilere Prens Sabahattin’i; Türk sosyolojisine Sosyolojizm ve Science Sociale ekollerini kazandırmıştır.

Batıcılışma siyasetinin başlangıçta imparatorluğu toplumlararası ilişkilerde önceki dönemden daha iyi bir konuma taşımak için tercih edilen bir siyaset değişimi olduğunu, *Türk Sosyoloji Tarihi I: Ön Koşullar*’da belirtmiştik. Batıcılışma seçimi ve bundan kaynaklanan sorunlar Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi iç çelişkilerinin ürünü değildir. Bunlar; İmparatorluğun dünya üzerindeki yeriyle ilgilidir.⁵ Doğu toplumlarını Batı soygunu karşısında koruma görevini yerine getiremeyip toplumlararası ilişkilerde geri konuma düşen Osmanlı İmparatorluğu, yeniden etkin olmak için cephe değiştirip Batı içi çatışmadan yararlanmayı denemiş ve hizmetini Batı çıkarları adına sunarak karşılığını almak istemiştir.

III. Selim’le ve çok sınırlı bir kadro ile başlatılan Batıcılışma, gelişmelere ve dönüşümlere bağlı olarak, Tanzimat dönemiyle birlikte daha geniş bir tabana oturtulmaya çalışılmıştır. Devlet bürokrasisinde meydana getirilen değişimler çok geçmeden düşünsel yapıyı da etkilemiş, Batı’dan aktarılan vatan, millet, hürriyet, eşitlik gibi değişik kavram ve fikirler ülkeye girmeye ve sarsmaya başlamıştır.⁶ Bu fikirlerle Batıcılışma seçimi, dar bir bürokrat kadronun tercihi olmaktan çıkılıp devletin farklı alanlarında yaygınlaştırılmaya, Batı’nın tüm kurum ve kuruluşları örnek alınarak İmparatorluğun siyasi ve idari mekanizması bu yönde biçimlendirmeye çalışıldıkça, İmparatorluk da tamamen elden çıkmaya başlamıştır. “İmparatorluğun elden çıkışı da Batıcılışmanın bir başarısı sayılıp sorunlarımızı çözmeye bir engelin daha ortadan kalkmış olması biçiminde değerlendirilmiştir.”⁷ Dolayısıyla Cumhuriyet’in ilk yıllarında Tanzimat Fermanı bazı bilim ve siyaset insanları tarafından öne çıkarılmış ve Cum-

⁵ Baykan Sezer, “Ziya Gökalp ve Alman Sosyolojisi”, *İstanbul Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yıllığı I*, İstanbul, 1988, s. 227.

⁶ Kushner, a.g.e., s. 3.

⁷ Cengiz Yazoğlu-Baykan Sezer, “Önsöz”, *Kemal Tahir: Notlar/Çöküntü*, Cilt: 12, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 5.

huriyet'e giden yolun başlangıcı sayılmıştır.

Osmanlı yönetici ve aydınları ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet dönemi iç ve dış gelişmeleriyle milliyetçiliğe yönelirken, çok karmaşık ilişkiler içerisine girmiş, bir yandan daha bağımsız politikalar tercih ederken, diğer yandan da ordu-sunu ve ülkenin bazı yörelerindeki idari yönetim birimlerini yabancılara bırakmak zorunda kalmıştır. Batılılar, sosyoloji ekolleri ile Türkiye'de kendi çıkarlarını savunacak ve "bilimsel" düşünceden hareket edecek "sağlam" sosyoloji grupları oluştururken, Türkiye'deki bu sosyoloji ekolleri bir yandan ilgili ülkenin / ülkelerin çıkarlarına hizmet edecek düşünceleri sürerken, diğer yandan Türkiye'nin nasıl kurtulacağı üzerine kafa yormuşlardır. Dolayısıyla, sosyoloji Türkiye'ye kurtarıcı işleviyle girmiş ve bu işlevle yerleşmiştir. Artık Türkiye'nin geleceği ve kaderi, toplumsal değişme konusundaki tüm dönüşümleri sosyologların elindedir. Kurtuluş biçimi Batıcılığa görüntüsüne bürünmekten geçmektedir.

Bu çalışmada, Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin birlikte ele alınmasına karşın, Türkiye'deki sosyolojinin kurumsallaşmasına, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in siyasal-ideolojik yapılanmasına katkısı nedeniyle ve nesnel açıdan Gökalp'e daha fazla yer verilmiştir. Çalışmanın birinci, ikinci ve üçüncü bölümünde; Ziya Gökalp ve döneminin tarihsel olayları, dördüncü ve beşinci bölümlerinde Prens Sabahattin'in siyasal ve sosyolojik görüşleri, ek bölümde ise, çok kısa da olsa, II. Meşrutiyet döneminin diğer sosyoloji ekolleri anlatmıştır.

Bu çalışmada, tarihsel olaylarla birlikte, Gökalp'in yaşamı ve görüşleri üç ayrı dönemde ele alınmıştır. Bu üç dönem, İmparatorluk siyasetinden ulus devlet siyasetine, Osmanlıcılıktan Pantürkizme ve Pantürkizmden Anadolu milliyetçiliğine geçiş gibi birbirinden oldukça farklı kırılma noktalarını içermektedir. Bu ayrımı özellikle Gökalp'in yaşamında önemli olan bazı tarihleri temel alarak yaptık.⁸ Buna göre, birinci dönem 1876'da Gökalp'in doğum tarihi ile başlamakta ve Eylül 1909'da Diyarbakır'dan Selanik'e gitmek için ayrılışı ile bitmektedir.⁹ İkinci dönem, 1909'da Selanik'le başlamakta ve 30 Ocak 1919'da tu-

⁸ Ziya Gökalp'in yaşamını farklı dönemsel özellikleriyle değerlendiren önemli yayınlar vardır. Çalışmayı planlayıp okumalarımız ilerledikçe, Gökalp üzerine farklı dönemlendirmeler yapan sosyologlarla karşılaştık. Bunlardan Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** adlı eserinde, Gökalp'in düşünsel yaşamını üç devreye ayırmakta ve **Küçük Mecmua'**ı çıkardığı devreyi üçüncü dönem olarak adlandırmaktadır. Yine Alaaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri** adlı eserinde, Gökalp'in yaşamını "eylemcilik" / gençlik ve 1910'dan ölümüne kadarki devre olmak üzere iki döneme ayırmaktadır.

⁹ Gökalp'in doğum tarihi tartışmalıdır. Bazı kaynaklar doğum tarihini 1875 olarak vermektedir. Cavit Orhan Tütengil ise başka kaynaklara dayandığı "Ziya Gökalp Üzerine Notlar" adlı çalışmasında, Gökalp'in kesin doğum tarihinin 23 Mart 1876 olduğunu belirtmektedir.

tuklanması ile sona ermektedir. Üçüncü dönem, Malta dönüşü ile başlamakta ve 24 Ekim 1924'te Ziya Gökalp'in ölümü ile son bulmaktadır. Bu ayrımlar, çalışma sistematigi açısından gerekli görülen ayrımlardır. Zira, Gökalp'in bazı çalışmaları ölümünden sonra yayınlanmasına karşın çalışmaya dahil edilmiştir.

Ziya Gökalp'i anlatırken ortaya koyduğumuz tarihi koşullar, Prens Sabahattin için de geçerlidir. Prens Sabahattin'in görüşleri de aynı koşulların ürünüdür. Ancak, Prens Sabahattin'i yazarken, Ziya Gökalp'te yapılan ayrıma uyum mümkün olmadı. Prens Sabahattin'in görüş ve mücadelelerini de yakın dönem Türk tarihinin kırılma noktalarına göre sınıflandırmak, çalışma sistematigi açısından yararlı olabilirdi. 1879-1908, 1908-1918, 1918-1924 ve 1924-1948 yılları şeklinde Prens Sabahattin'in yaşamını dört döneme ayırmak ve fikirlerini bu dönemlere göre incelemek mümkündü. Elbette bu tarihler kendi içerisinde de tekrar alt ayrımlara tabi tutulabilirdi. Fakat Prens Sabahattin'in düşün çizgisi, Ziya Gökalp'de olduğu gibi, dönemsel farklılıklar göstermediğinden, baştan beri Science Sociale ekolu ve İngiliz yanlılığı biçiminde sürdürüğünden, tarihsel ayırım yerine, konu ayırımına gidilmiştir.

Tekrarlarsak, Türk Sosyolojisinin başlangıcı ve tarihi açısından iki büyük sosyologa sahiptir: Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin. Ziya Gökalp, Türk sosyoloji tarihinin kurucusu, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen düşün insanı ve ideoloğudur. Gerek sosyolojide, gerekse diğer sosyal bilimlerdeki devamlıları ile yarattığı etki, onu üniversite ve bürokraside hep önde tutmuştur. Aynı şeyleri Prens Sabahattin için söylemek mümkün değildir. Prens Sabahattin, Türk sosyoloji tarihinde Gökalp'le birlikte, karşıt ikili olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Ancak Prens Sabahattin, Cumhuriyet dönemi düşün yaşamına etkisi açısından ve yapılan çalışmalarda hep ikinci sırada kalmış, Gökalp'le karşılaştırıldığında ondan çok daha az yer edinmiştir. Bunun bir çok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerden birkaçını şu şekilde ortaya koymak mümkündür: Eserlerinin içerik, konu ve sayı farklılığı, mensup oldukları ekoller ve bu ekollerin toplumsal sorunlar karşısındaki çözüm önerilerinin kabul edilmiş düzeyleri, üniversite içerisinde yer alma veya alamama sorunu, devamlılarının sayısı, bürokraside çalışma ve görüşlerini yayma koşulları, öne sürdükleri fikirlerin mevcut toplum tarihi ve düşün geleneği ile yakınlığı veya uzaklığı, siyasi fikirlerinin içeriği, yandaşlarının iktidarda kalma süresi, ülke içerisinde bulunma ve bunu disiplinli bir çalışma ortamına dönüştürme gibi daha pek çok neden akla gelebilir.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun da belirttiği gibi, 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Türkiye'de Avrupa demek Fransa demektir. Diğer ülkelere ait düşünsel akımlar bile Fransız süzgeçinden geçerek, Fransız kanalları ile Türkiye'ye girmiştir. Bu bağlamda Auguste Comte, Frederic Le Play, Emile Durkheim sosyoloji modelleri de Fransa'dan alınmıştır. Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp bu ekollerden herbirinin Türkiye'nin toplumsal so-

runlarına yapacağı yardımlar üzerinde durmuşlar,¹⁰ bu görüşler uygulama alanı bulursa, Türkiye'nin toplumsal geleceğinin olumlu yönde nasıl etkileneceğini anlatmışlardır.

Prof. Dr. Nurettin Şazi Kösemihal'e göre, "bizdeki sosyolojik hareketlerle Fransa'daki sosyolojik hareketler arasında birçok benzerlikler göze çarpar.

a) Her iki memlekette de sosyoloji pratik zaruretlerle doğmuştur, her ikisinde de başlıca amil sosyal buhrandır. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğunda XVIII inci yüzyılda başlayan çöküntüyü önlemek için alınan tedbirlerin (islahat, tanzimat, birinci meşrutiyet) hepsi de boşa çıkmıştı. Hele Abdülhamid'in istibdadıyla bu buhran büsbütün artmıştır. İşte bizde sosyoloji hareketleri tam bu sıralarda başlar.

b) Nasıl ki Fransa'da bilim temeline dayanan iki sosyolojik cereyan belirmişse aynı şekilde hasta olan Osmanlı İmparatorluğunda da bilimsel temele dayanan iki sosyoloji belirmiştir.

c) Fransa'da Le Play ekolü Comte-Durkheim ekolünün tersine olarak ne üniversitelerde, ne liselerde yer almış, ne de herhangi bir devlet yardımı görmüştür. Aynı şekilde bizde de Prens Sabahattin tarafından temsil edilen Le Play ekolü; Gökalp'in temsil ettiği Comte-Durkheim ekolünün tersine olarak – son on oniki sene müstesna – ne üniversite kürsülerimizde, ne liselerde yer almış, ne de herhangi bir devlet yardımı görmüştür."¹¹

II. Meşrutiyet döneminde Batı'da bulunan sosyoloji ekollerinin pekçoğu ülkemizde en son görüşleriyle temsilci bulmuş, birbiriyle bilgi yarışı içerisine girmişlerdir. Ancak Batı'dan aktarılan bu ekoller tarafından öne sürülen veya ülke koşullarına uyarlanan görüşlerinin geçerlilik düzeyi, o ekollerin tutulması ve yaşamasında etkili olmuştur. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet dönemi sosyoloji ekollerinin en başarılısı, Gökalp tarafından temsil edilen, Alman yanlılığını da içine alan, E. Durkheim'in görüşlerini içeren Sosyolojizm ekolü olmuştur. Prens Sabahattin tarafından F. Le Play'dan aktarılan ve temsilcisi ile birlikte İngiliz yanlılığını öne çıkaran, fakat Türkiye'nin sorunları karşısında Sosyolojizm ekolü kadar başarılı çözümler üretemeyen, dönemin koşullarında yadırganan Science Sociale ekolü, ikinci sırada yer almıştır.

Bu çalışma ek bölümü ile birlikte bitirildiğinde, bazı sosyoloji ekollerinin toplumsal sorunlara kalıcı siyasal çözümler öneremedikleri için etkin olamadıkları, II. Meşrutiyet'in sonunda bir iz bırakamadıkları; buna karşın Ziya Gökalp'in görüşlerinin kalıcılığını sürdürdüğü, Prens Sabahattin'in de zaman zaman taraftar bulduğu görülecektir.

¹⁰ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Bizde Sosyoloji ve Birkaç Meselemiz", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı. 13-14, 1958-1959, İstanbul, 1959, s. 140-141.

¹¹ Nureddin Şazi Kösemihal, "Memleketimizde Tecrübi Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişmesi", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 6, İstanbul, 1950, s. 123-124.

BİRİNCİ BÖLÜM
ZİYA GÖKALP'İN YAŞAMINDA
BİRİNCİ DÖNEM

1- 19. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SİYASAL DURUMU

Bir sosyoloğun, bir düşünürün, bir bilim insanının görüşlerini daha iyi anlayabilmek ve açıklayabilmek için yaşadığı tarihi dönemin, yetiştiği çevrenin özelliklerini olabildiğince incelemek gerekir. Gökalp'in doğup gençlik yıllarını geçirdiği Diyarbakır'ın farklı özellikleri vardır. Gökalp'i ilk etkileyen kişilerin Diyarbakır'da görev yapıyor olmaları ya da İstanbul'dan Diyarbakır'a sürülmeleri, Diyarbakır'ın önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın son döneminde yaşadığı siyasal-toplumsal olaylara, Ziya Gökalp'in çevresinde bulunan; onu geleceğe hazırlayan, düşünceleri ile onu etkileyen kişilerin telkinlerine, İstanbul'daki öğrencilik yıllarına, Diyarbakır kentinin özelliklerine, Diyarbakır'daki siyasi faaliyetlerine ve Selanik'e gidene kadar olan yazılarına yer verilecektir.

Ziya Gökalp'in yetiştiği ve düşüncelerinin yapılandığı dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir çok değişim meydana gelmiş ve yeni yeni siyasal-düşünsel oluşumlar ortaya çıkmıştır. Tanzimatla başlayan gelişmeler, Osmanlı'nın Batıcılışması yolunda bir dönüm noktası olmuştur. 1860'larda Yeni Osmanlılarla başlayan Batıcı muhalefet, Batıda üretilen belli başlı kuramları Osmanlıya aktararak, meşruti bir yönetimi hedeflemiştir. Anayasal bir rejim öngören ve İngiliz siyasal çıkarlarına yakın düşünceler üreten bu çevreler, Abdülaziz'i halledip II. Abdülhamit'i tahta taşımışlardır. Abdülhamit'le yapılan pazarlıklar, Abdülhamit tahta çıktıktan sonra rafa kaldırılmış, Yeni Osmanlılar hareketinin liderleri çeşitli biçimlerde yok edilmiş ve beklenen dönüşümler gerçekleştirilememiştir. Abdülhamit'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin tarihindeki en önemli kayıplardan biri ile sonuçlanmış ve Berlin Anlaşması'nın ardından Abdülhamit rejimi kendi özellikleri ile düzenini oluşturmuştur. Abdülhamit yönetimine karşı ilk örgütlü muhalefet hareketi, 1889'da gizli Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile oluşturulmuştur. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Abdülha-

2- ZİYA GÖKALP'İN YETİŞTİĞİ ÇEVRE

a) Diyarbakır'ın Önemi

Diyarbakır, eski çağlardan beri önemli bir askeri ve ticari merkezdir. Tarih boyunca askeri ve ticari önemini korumuş olan Diyarbakır, verimli toprakları, stratejik konumu, kültürel özellikleriyle hep göz önünde tutulan bir kenttir. Diyarbakır'a asıl önemini kazandıran unsur coğrafi konumudur. Başkent İstanbul'la Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran, Irak gibi ülkelerin bağlantı noktasında bulunmaktadır.²⁶ Tarih boyunca askeri, ekonomik, siyasi ve kültürel merkez olma özelliğini koruyan Diyarbakır, bu özelliklerinden dolayı bölge üzerinde egemenlik kurmak isteyen devletlerin de ilgi alanında olmuş, sıklıkla el değiştirmiş, kenti ele geçiren devletler bölgeyi de ele geçirmiştir.

Tarih boyunca el değiştiren Diyarbakır, Osmanlı merkezleri içinde etnik, dinsel ve kültürel yapısı bakımından en karmaşık kentlerden biridir. 1878 verilerine göre, il merkezinde yaşayan gayri müslümlerin sayısı müslümanlardan fazladır.²⁷ Kentte Türkçe, Kürtçe, Arapça, Ermenice, Süryanice, İbranice dilleri konuşulmaktadır. Yine kentte yayınlanan gazetelerin basım dili Türkçe, Ermenice ve Arapçadır.²⁸ 19. yüzyılın sonlarında, Anadolu'nun pek çok kentinde gazetenin ne olduğu bilinmezken, Diyarbakır'da üç ayrı dilde yayınlanan gazetelerin bulunması, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

²⁶ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır: (1790-1840)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 11-16.

²⁷ Bu konudaki bilgiler için bakınız; Şevket Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul, 1963. Beysanoğlu'na göre, 1878'de, kent merkezinde 5010 Müslüman ve 5645 Gayri müslüm yaşamaktadır. Nahiyelerle birlikte kentin tamamında ise 21955 müslüman ve 7423 gayri müslümin yaşadığı tahmin edilmektedir.

²⁸ Bu konuda Cavit Orhan Tütengil'in **Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz**, İstanbul, 1966 adlı eserine bakınız.

3- ZİYA GÖKALP'İN DİYARBAKIR'DAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ VE TELGRAFIN ÖNEMİ

İddialar doğru ise, Diyarbakır İdadisi'nde yapılan olağan törenlerden birinde, "Padişahım çok yaşa" yerine "milletim çok yaşa" diye bağırmasını ve bunun üzerine hakkında soruşturma açılmasını, Gökalp'in ilk siyasi eylemi saymak gerekmektedir. Asıl siyasal içerikli temasları İstanbul'daki öğrencilik yıllarında gizli Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girişi ile başlar. Gökalp'in İstanbul'da eyleme dönük bir faaliyeti yoktur. Ancak her üniversite öğrencisi gibi o da dönemin polisi açısından sakıncalıdır. Her davranışı, ilişkileri, yazışmaları izlenmektedir. Bir arkadaşına yazdığı mektuplarda yönetimi eleştirmekten ve yasak yayın bulundurmaktan tutuklanır, 10 ay kadar bir süre Taşkışla'da tutuklu kalır. Tutukluluk süresi dolduğunda polis gözetiminde yaşamak üzere Diyarbakır'a sürgün edilir. Böylece eğitim hakkı elinden alınır, üniversite hayatına son verilir. Yine de, Diyarbakır'da, dönemin koşullarına göre, polis tarafından taciz edilmemesi ve daha fazla zarar görmemesi, nüfuzlu bir aileye mensup olmasının sonucudur.

Gökalp'in dikkatleri üzerine çektiği asıl eylemi, Temmuz 1905'te, Diyarbakır eşrafını örgütleyerek, Milli Aşireti liderlerinden ve Hamidiye Alayları'ndan birinin komutanı olan İbrahim Paşa'ya karşı yürüttüğü mücadeledir. Diyarbakır köylerine yönelik baskı uyguladığı, halka eziyet edip varını yoğunu yağmaladığı öne sürülen İbrahim Paşa'nın faaliyetlerine karşı o dönem Anadolu'da Müslüman halkın gerçekleştirdiği ilk ayaklanma, 1908 Devrimi'ne kadar artarak devam eden bir seri ayaklanmanın da başlangıcı olur. Ayaklanma sırasında Diyarbakır Postahanesi ele geçirilerek İbrahim Paşa'nın cezalandırılması için Yıldız'a telgraflar çekilir. Merkezi yönetimden konuyla ilgili gerekli soruşturmanın yapılacağı sözü alındıktan sonra işgal sonlandırılır.⁶³

⁶³ Tanyu, a.g.e., s. 25.

4- İLK DÖNEM ÇALIŞMALARI VE OSMANLILIK

Gökalp şiir yazmaya İdadi'de öğrenci iken başlar. 1894'te yazdığı "İhtilal Şarkısı" adlı siyasal içerikli bir şiiri, 1896'da Londra'da çıkarılan ve İttihatçıların yayın organlarından biri olan İstiklal Gazetesi'nde yayınlanır. Gökalp'in 1894-1900 yıllarında yazdığı şiirleri ve Mayıs 1904'ten itibaren makaleleri Diyarbakir Gazetesi'nde okuyucu ile buluşur. Gökalp'in şiir ve makalelerini yayınladığı diğer bir gazete de (28 Haziran – 30 Ağustos 1909) Peyman'dır.⁶⁹ Diyarbakir ve Peyman gazetelerinde yayınlanan ilk dönem yazıları, amatör bir ruhla kaleme alınmış, gelecek dönemlere hazırlık niteliğindeki denemelerden oluşur. Gökalp'in ilk dönem yazıları, Eylül 1909'da Diyarbakır'dan ayrılması ile son bulur.

Gökalp'in birinci dönem yazılarını ikinci ve üçüncü dönem yazıları ile karşılaştırdığımızda oldukça yüzeysel kalır. Bu durum, Gökalp'in gençliğinden kaynaklı birikim ve deneyimlerinin yetersizliği, merkezin birebir etkileşimlerinden uzak bir kentte oluşu ve günlük gazete yazısı sınırları içerisinde kalma zorunluluğu ile açıklanabilir. Üniversite eğitimi siyasal nedenlerle yarım kalan Gökalp'in bu yılları, kendi kendisini yetiştirme dönemidir. Felsefe, psikoloji, sosyoloji ve diğer sosyal alanlarda yoğun bir okuma dönemine girmiştir. Bir başka anlatımla, Gökalp, bilgi birikimini 1909'a kadarki sürede geçirdiği sıkı okuma dönemine borçludur.

İlk dönem, Diyarbakır'a ve bu ilin çevresinde yaşanan sorunlara ağırlık veren Gökalp'in yazılarından bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. İlk dönem ya-

⁶⁹ Bu konudaki bilgiler için Şevket Beysanoğlu'nun **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı** adlı eserine bakınız. Beysanoğlu, bu eserinde, Ziya Gökalp üzerine yazılan çalışmalarda, Gökalp'in Dicle gazetesinde de yazı yazdığını belirttiklerini, bu bilginin yanlış olduğunu, ilk sayısı 13 Mart 1910'da çıkan ve 89. sayısından itibaren Diyarbakir Dicle adını alan bu gazetede Gökalp'in hiç bir yazısının bulunmadığını belirtir.

1- 1908'DEN 1918'E ZİYA GÖKALP'İN YAŞAMI VE İMPARATORLUĞUN GENEL DURUMU

Eylül 1909'da İttihat ve Terakki Fırkası'nın Doğu delegesi olarak Selanik'e davet edilmesinden sonra Ziya Gökalp'in yaşamında ikinci ve en önemli dönem başlar. Bu yeni dönemde Ziya Gökalp'in daha önceki fikirleri yeniden şekillenir. Osmanlıcılığın yerini yavaş yavaş milliyetçilik alır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın gençlikten sorumlu yöneticiliğine getirilen, parti politikalarının belirlenmesinde etkili olan Gökalp artık ulusal bir kişiliktir.

Selanik, Gökalp için yepyeni, çarpıcı, baş döndürücü bir dünyadır. Bu yeni dünyada, yeni görüşler, idealler, siyasi programlar, umutlar ortaya çıkar. Herşeyden önemlisi, sosyoloji gibi her konuya açıklık getirme, sorunlara çözüm yöntemleri önerme iddiasında olan yeni bir alana adım atılır.

Selanik'te Yeni Hayat'ın hedefleri belirlenir. Yeni Hayat'ın hedefleriyle dünya başka türlü algılanmaya başlanır. Yavaş yavaş Osmanlıcılıktan ve Osmanlı Devleti'nin geleneksel anlayışlarından uzaklaşılr. Yeni bir bakış açısı ile yeni bir dünya içerisinde, yeni bir devlet yapısı kurgulanır. Dışa dönük ve atak bir Türk milliyetçiliği anlayışıyla yeni hedefler oluşturulur. Türkçülük doğrultusunda Batıcılık ve İslamcılığa yeni yorumlar getirilir. En azından İslamcılık ve Osmanlıcılık alternatif politikalar olarak yedekte tutulur. Türklük ve müslümanlık ilişkisi yeniden tanımlanır. Müslümanlığın öncülüğü yerini Türkçülüğe bırakır. Osmanlıcılığı ve İslamcılığı tamamen gözden çıkarmayan bir yöntem izlenir.

Bu dönemde milliyetçiliğin dış bağlantıları konusunda Türkçüler arasında anlayış farkları vardır. Gökalp gibi Osmanlı aydınları ile Orta Asya kökenli Türk aydınlarının milliyetçilik yorumlarındaki farklılıklara karşın, ulusal bilincin ifadesi olan Türkçülük, her iki aydın grubu için de Batı'ya ayak uydurmanın ölçüsü olarak görülür.⁸⁷ Bu bağlamda, Yusuf Akçura, Türkçülüğü bir siyasal se-

⁸⁷ Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, s. 11.

2- SELANİK KENTİNİN ÖZELLİKLERİ VE ZİYA GÖKALP'E ETKİLERİ

Ziya Gökalp'in görüşlerini biçimlendiren bu kısa tarihi girişin ardından, yine Gökalp üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Selanik kentinin sosyo-ekonomik, kültürel ve demografik özelliklerini de kısaca ele almakta yarar bulunmaktadır.

Selanik kentinin diğer Osmanlı kentlerinden farkı nedir? İttihat ve Terakki Cemiyeti neden ülkenin başka bir kentini değil de Selanik'i merkez seçmiştir?¹¹² Selanik hangi özellikleri ile Gökalp'i bu kadar derinden etkilemiş ya da Gökalp Selanik'ten etkilenmiştir? Bu soruların cevaplarını Selanik kentinin o dönem sahip olduğu nitelik ve niceliklerde aramak gerekmektedir.

Selanik kentinin nüfus yapısı, coğrafi konumu, Avrupa ile ilişkileri, karadan ve denizden sahip olduğu ulaşım kolaylıkları, yukarıdaki soruların cevaplandırılmasında önem taşımaktadır. Selanik bazı özellikleriyle İmparatorluğun dışı açık kentlerinin başında gelmektedir. Batı kaynaklı her türlü fikrin ülkeye girdiği merkez durumundadır. Rumeli'nin en büyük limanına sahip oluşu, bölgedeki pek çok kentle demiryolu bağlantısının bulunması, onu bölgenin ekonomik ve kültürel merkezi haline getirmiştir.

Selanik, Doğu ile Batı'nın kesistiği bir noktada, modern Avrupa'nın bilgi, düşünce, teknik ve adetlerine açık, dünyaya dönük, kozmopolit bir Osmanlı kenti konumundadır.¹¹³ Abdülhamit döneminde yapılan resmi devlet binaları da kente Avrupai bir görüntü kazandırmıştır. XX. yüzyılın başında Selanik, Osmanlı İmparatorluğu'nun en Avrupalılaşmış kentidir. Meropi Anastassiadou'nun deyimi ile, Osmanlı için Avrupa Selanik'tedir.¹¹⁴

¹¹² Orhan Koloğlu, **İttihatçılar ve Masonlar**, Gür Yayınları, İstanbul, 1991, s. 15.

¹¹³ Veinstein, a.g.e., s. 15.

¹¹⁴ Meropi Anastassiadou, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 13.

3- ZİYA GÖKALP'İ SOSYOLOJİYE YÖNELTEN NEDENLER

Ziya Gökalp'in nerede ve ne zaman mason olduğu, masonluğun fikirleri üzerindeki etki düzeyi, masonluğunun derecesi henüz bilinmemektedir. Ancak Gökalp'in dünya görüşü, olaylara bakışı ve bu olayları değerlendirme biçimi, Selanik'te değişmiştir. Bu değişimde, Selanik kentinin kozmopolit özellikleri ile mason ağırlıklı parti üst yönetiminin etkisi önemlidir. Başka türlü söylersek, Gökalp çağrıldığı ortama hızlı bir şekilde uyum sağlayarak, daha etkili görevlere aday olduğunu kanıtlamıştır. Selanik'teki liberal düşünce ortamı, İmparatorluğun görünüşü, Balkanların durumu, bakış açısının değişmesinde etkili olmuş; Batı tipi ulusal bir toplum oluşturma projesi, Selanik ortamında biçimlendirilerek, uygun koşullar bulundukça adım adım uygulamaya konulmuştur.

Ziya Gökalp'i Selanik'te sosyolojiye yönelten nedenler nelerdi? Bu soru farklı açılardan ele alınabilir, farklı cevaplar verilebilir. Gökalp'in sosyolojiyi seçmesi tesadüfi değil, bilinçli bir tercihtir. Aksi halde, tüm sosyal bilimleri kapsayan, toplum sorunlarını bir bütün olarak ele alan ve değerlendirmelere olanak veren sosyoloji yerine, yine toplum sorunlarını konu alan, sınırlı bilim dallarından biri ile de yetinebilirdi. Gökalp, toplumsal sorunların siyasal boyutlu olduğunu ve yine siyaset aracılığı ile çözüleceği anlayışını benimsediği için sosyolojiyi tercih etmiş; İttihat ve Terakki'nin Batıcı ve ulusalcı yeni siyasetine destek sunmak üzere sosyolojiye yönelmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'de yönetim biçimini değiştirmiş, Anayasayı yürürlüğe koymuş, ancak iktidarı tek başına ele almamıştır. İktidarın tamamen ele alınması için bir takım değişim ve dönüşümlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Osmanlıcılık yerini milliyetçilik ve daha geniş açılımlı Batıcılık siyasetine bırakmalıdır. Ancak bu dönüşümü anlatacak ve savunacak bir bilime ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç, Batı'da ortaya çıkar çıkmaz Türkiye'ye aktarılan sosyoloji ile karşılanacaktır. Sosyolojinin bu görevi yerine getirmesi için Türkiye'nin sorunlarına çözüm üretebilecek uygun bir ekolün seçilmesine ve

4- ZİYA GÖKALP'İN İKİNCİ DÖNEM YAZILARI

a) Sosyolojizm Ekolü Temsilcisi Olarak Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, Selanik'teki ilk yıllarında felsefi arayışlar içerisinde olmuş, sosyolojiden çok felsefeye yakınlık duymuş, Genç Kalemler dergisinde, felsefenin bilimler arasındaki yerini ve bazı felsefecilerin görüşlerini inceleyen yazılar kaleme almış, çeviriler yapmıştır. Çevirilerinden biri Durkheim'den önce etkisinde kaldığı Alfred Fouille üzerinedir. "Bugünkü Felsefe" adlı yazısında ise 19. yüzyılda yeni bilim dallarının ortaya çıkması ile felsefenin ayrıcalığını yitirdiği görüşünü işlemiştir.¹⁴⁹

Ziya Gökalp'in sosyolojiye yönelmesi daha sonradır. Gökalp, Selanik'te Durkheim'in yazdıklarını daha yakından inceleme olanağı bulduğunda, kendisini etkileyen düşünceleri bir yana bırakarak, Durkheim'in görüşlerini öğrenmeye ve bu görüşleri Türkiye'nin koşullarına uyarlamaya, yöntemini uygulamaya başlar. Durkheimci anlayışın yansımalarını Gökalp'in tüm çalışmalarında ve özellikle, 1915'te kaleme aldığı, "Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul" adlı makalesinde görmek mümkündür. Durkheim'in etkisinde kalan, onun antropolojik yorumlarından etkilenen Gökalp, 1915'te yayınlanan "Eski Türkler'de İçtimai Teşkilat ile Mantiki Tasnifler Arasında Tenazur" adlı makalesinde, eski Türklerle Avusturalya ve Amerika yerlilerinin aynı toplumsal aşamada oldukları değerlendirmesini yapar. Ziya Gökalp'in bir taraftan eski Türkleri ilkel toplumlar düzeyinde görmesi, diğer taraftan Batı ile yakınlaşma konusunda eski Türklerin Osmanlılardan ileride olduğunu söylemiş olma çelişkisi, onun eski Türklerle duyduğu romantizm, Batıcılışma hedefi ve Durkheim'in görüşlerine bağlılığının bir sonucudur. Gökalp, ilkel kabul ettiği Türk toplumlarının gelişmiş Batı toplumları düzeyine nasıl ulaşabileceğini, diğer ilkel kabilelerin ne-

¹⁴⁹ Ziya Gökalp, Muhiddin Arabi ve "Rıza Tevfik'in Felsefesi" üzerine yazılar yazmış ve yorumlarda bulunmuştur. Buna göre, Muhiddin Arabi, Batılı felsefeciler düzeyinde, büyük bir fi-lozofur.

1- 1918 SONRASI GELİŞMELER

Batı'da 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve 20. yüzyılın ilk yıllarında da devam eden ikili anlaşmalar ve bloklaşmalar, çeşitli kaynaklardan beslenen milliyetçilikler ve bunların da ötesinde emperyal sömürgecilik anlayışına dayalı ekonomik içerikli çatışmalar, "Birinci Paylaşım Savaşı"na yol açtı. Batı'nın 19. yüzyılda dünyayı tamamen sömürgeleştirmesine rağmen sömürgelerden elde edilen ham madde kaynaklarının yeni sanayileşen ülkelere istenilen oranda akması, bunların paylaşımı konusunda Batı içerisinde hoşnutsuzluklar ve çatışmalar yarattı. Bu çatışmaların belli oranda çözülmesi için ham madde kaynaklarının yeniden paylaşılması gerekiyordu. Bunun çözümü de global bir savaştı.

Savaş göstermelik nedenlere dayalı olarak Avrupa'da başladı. Kısa sürede Orta Doğu, Asya, Afrika ve Amerika'yı içine alacak şekilde genişledi. Paylaşımında sorun çıkan bölgelerin çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde veya Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi altındaki bölgelerdeydi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu da savaşın içerisinde yer almak zorunda kaldı. Daha sonra Türk siyasal tarihinde de Osmanlının savaşa niçin girdiği değil, neden Almanların yanında girdiği tartışıldı ve eleştiri konusu yapıldı.

İttifak devletleri yanında savaşa giren Osmanlı İmparatorluğu, Doğu cephesi dışında başarılı savunma savaşları vermesine karşın, sonuçla ilgili olarak fazla bir şey değiştiremedi. I. Dünya Savaşı'ndaki dengeler, 1917 Ekim Devrimi nedeniyle Rusya'nın savaştan çekilmesi ve ardından ABD'nin savaşa girmesiyle bozuldu. Dengeler bozulduktan sonra bir süre daha devam eden savaş İtilaf devletlerinin üstünlüğü ile Ekim 1918'de bitti.

Savaşın sonucu belli olur olmaz Talat Paşa liderliğindeki İttihat ve Terakki hükümeti istifa etti ve 1913'ten beri devam eden İttihatçı tek parti iktidarı da sona erdi. Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalama görevi Ahmet İzzet Paşa hükümetine bırakıldı. Padişah, İttihatçıların çoğunlukta bulunduğu Mebusan Meclisi'ni 21 Aralık 1918'de feshetti. İttihatçılar hızla yıpratılmaya başlandı. Tüm kö-

2- I. DÜNYA SAVAŞI SONRA YENİ POLİTİKALAR: İTTİHATÇILIKTAN, ALMANCILIKTAN UZAKLAŞMA VE MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN YÜKSELİŞİ

I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Rusların savaştan çekilmesi ile Alman-
ların Türkleri gözden çıkarması, Bulgar cephesinin çökmesi, Sadrazam Ta-
lat Paşa’yı İtilaf devletlerinden barış istemeye yöneltti. Osmanlı Devleti yenil-
miş ve İttihatçı hayaller de sona ermişti. Gelinek noktada İttihatçı hükümetin
iktidarda kalmasına olanak kalmadığından, Talat Paşa padişaha istifasını ver-
di.²⁶⁰ Yeni hükümeti kuran İzzet Paşa döneminde Mondros Ateşkes Antlaşma-
sı (30 Ekim 1918) imzalandı. Talat Paşa istifasından önce padişah’tan, biri Ca-
vit Bey olmak üzere, İttihat ve Terakki Fırkası’na mensup iki kişinin yeni hü-
kümete alınmasını şart koştu ve bu isteği kabul edildi. İzzet Paşa hükümetin-
de ikisi Talat Paşa’nın isteği ve iki de eski İT’li olmak üzere dört İT’li yer aldı.
Böylece yeni döneme “yumuşak” bir geçiş sağlandı.²⁶¹ İttihatçı önderlerin yurt
dışına çıkışları da bu hükümet döneminde gerçekleşti.

Bağımsız bir Müslüman ülkenin varlığı Müslüman uyrukları bulunan em-
peryalist ülkeler için rahatsız edici idi. Bu yetmezmiş gibi I. Dünya savaşı’nda
Osmanlı Devleti’nin Almanların yanında İngiltereye karşı savaşa girmesi ve
başarılı işler yapması, bağışlanamaz bir olaydı. Osmanlı Devletine ve onu yö-
neten İttihatçılara hadlerinin bildirilmesi gerekliydi.²⁶²

İtilaf devletleri ve özellikle İngilizlere göre, Türkler savaş sırasında, Rum
ve Ermeni azınlıklara karşı tehcir uygulamak, Ermenilere karşı yok etme siya-
seti yürütmek, İngilizleri güç duruma düşürmek ve küstahlık yapmak gibi ağır
suçlar işlemişlerdi. Almanların yanında savaşa girmek zaten başlı başına bir
suçtu. Bu suçlamaların doğrudan sorumlusu İttihatçı yöneticilerdi. Öncelikle

²⁶⁰ 5-9 kasım 1918’deki son toplantısında İTF’nın adı tarihe karışmış ve yerine Teceddüt Fırka-
sı kurulmuştur.

²⁶¹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s. 18-31.

²⁶² A.g.e., s. 21-24.

3- ZİYA GÖKALP VE TÜRK AYDINININ MALTA BİRİKİMLERİ

İttihatçıların iktidardan uzaklaşması ve İstanbul'un işgalinin ardından bir önceki dönemin tasfiyesine başlanır. İngilizlere kafa tutan, ülkeyi Almanların hizmetine sokan İttihatçı yöneticilerin siyaset sahnesinden tamamen yok edilmeleri gerektiği kararı verilir. Bunun için çeşitli suçlar isnat edilip suçlular aranmaya başlanır. İttihat Terakki döneminde görev yapan herkes zanlıdır. Bu zanlılar arasında İttihat ve Terakki yöneticileri ile, onlara yakın olan, düşüncelerini paylaşan, çeşitli meslek sahipleri birinci derece suçlu konumundadırlar. Sıra zanlıların isim isim tesbitine gelir. Listeler oluşturulduktan sonra İstanbul'da İngilizler, padişah ve Damat Ferit Paşa hükümetlerinin işbirliği ile tam bir İttihatçı avına çıkılır ve tesbit edilen isimler toplanmaya başlanır. Toplanıp tutuklananlar arasında "birinci sınıf suçlu" muamelesi görenler, İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkez üyeleridir. Bunlar arasında Sait Halim Paşa gibi sadrazamlar, Ziya Gökalp gibi profesörler bulunmaktadır.²⁸⁴

İngilizler, Damat Ferit Paşa hükümetlerinin yardımıyla, çoğunluğu İttihat ve Terakki döneminde yöneticilik yapmış; sadrazam, bakan, vali, üniversite hocası, milletvekili, gazeteci, asker, yazar, şeyhülislam ve benzeri meslekleri icra eden 140'ın üzerinde kişiyi tutuklar.²⁸⁵ "İngilizler, İstanbul'daki tutuklamaları Türk makamları aracılığıyla yürütüyorlardı. İstanbul polisi de, öncelikle İttihatçıların peşindeydi."²⁸⁶

²⁸⁴ Ziya Gökalp, 28 veya 30 Ocak 1919'da Edebiyat Fakültesi Profesörler Odası'nda Prof. Mehmet Emin Erişirgil ile sohbet ederken tutuklanır. Bir ay Sirkeci Polis Müdürlüğü ve üç ay Bekirağa bölüğünde tutuklu kaldıktan sonra, 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürülür ve yaklaşık iki yıl kadar Malta'da kalır. Malta'da kardeşi M. Nihat Gökalp ve dayısının oğlu Diyarbakır Milletvekili Priniçizade Fevzi Bey de bulunmaktadır.

²⁸⁵ Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 11; Hikmet Özdemir, **Atatürk ve İngiltere**, British Council Yayınları, Ankara, 2002, s. 39.

²⁸⁶ Şimşir, a.g.e., s. 61.

4- TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE NOTLAR

1908 sonrası Osmanlının dış ilişkilerindeki tutumu oldukça karmaşıktır; tam olarak netleşmemiştir. Abdülhamit Alman yanlısı olarak bilindiği için İttihatçıların İngiliz yanlısı olması beklenmektedir. Oysa İttihatçıları aktif olarak harekete geçiren temel etken, Reval görüşmelerinde, Rusya ile İngiltere'nin Osmanlıyı paylaşma planlarıdır. Abdülhamit de İttihatçıları ilk anda İngiliz yanlısı olarak değerlendirdiği için 1908 Devrimi gerçekleşir gerçekleşmez bu eğilimdeki bir paşayı sadrazamlığa getirir. İttihatçılar arasında gerçekten de İngiliz yanlıları vardır. Ancak dönemin olayları, İttihatçıları bir çırpıda İngiliz, Alman ya da Fransız yanlılığına itecek kadar yalın değildir. İttihatçılar 1908 devriminin hemen ardından İngiltere ile ittifak kurmak arzusunda olduklarını İngilizlere bildirirler. Ancak İngilizler bu isteği sıcak karşılamaz. Bu sefer Fransa ile aynı tür bir ilişki denenmek istenir. Fransızlar da böyle bir ittifaka yanaşmaz. İttihatçılar zorunlu olarak Almanlara yönelirler. Almanlar da başta böyle bir ilişkiye karşıdırlar. Ancak olaylar Almanlarla Türkleri ittifaka zorlar. Almanlarla zorunlu ittifak yapan İttihatçılar, daha sonra Almanya ile öyle bir işbirliği içine girirler ki, devletin geleceği bu işbirliği üzerine kurulur. Siyasal rakipleri Hürriyet ve İtilafçılar da tüm planlarını İngiltere yanlılığı üzerine kurmuşlardır. Uluslararası ortamda, Alman-İngiliz, ülke içerisinde, İT-Hİ çatışması vardır. İT yönetimi Almanya ile girdiği savaştan tükenmiş olarak çıkar. 1918'de ülke ve İT kaybetmiş, İngiltere ve Hİ kazanmıştır. Ancak ülkenin içine düştüğü bu zor durumdan kurtarılması gerekmektedir. Bu siyasal tercihin ortaya çıkması için bir savaş daha yaşamak ve siyasal dönüşümler geçirmek, yeni tercihlerde bulunmak gerekmektedir. Bunun için bağımsızlık düşüncesine sahip bir ekibe ihtiyaç duyulmaktadır. O ekip, Mustafa Kemal önderliğinde, Anadolu'nun yerel eşrafından ve çoğunluğu İttihatçı gelenekten gelen yurtseverlerden oluşur.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Sultan Vahdettin ve Damat Ferit'in bağımsızlık diye bir derdi yoktur. İngilizlere bağlı olarak iktidarlarını ve varlıklarını korumak

5- ZİYA GÖKALP'İN ÜÇÜNCÜ DÖNEM YAZILARI

1918'den sonra yaşanan gelişmeler, İttihatçı aydınları çizgilerinden ve özellikle Alman yanlılığından hızla uzaklaştırmıştır. İttihatçılık ve Almancılıktan uzaklaşan aydınlar, önceki dönemin dışa dönük tüm siyasal projelerini, milliyetçilik anlayışını yeniden gözden geçirip daraltmışlardır. Daha sınırlı hedeflerle Almanya'nın yerini yavaş yavaş İngiltere almaya başlamıştır.

Bu dönüşümü yaşayan isimlerden biri de Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp Malta'daki gözlem, deneyim ve birikimlerinden sonra, ülke içerisinde ortaya çıkan yeni siyasal gelişmelerin de etkisiyle Almancılıktan ve İttihatçılıktan uzaklaşarak İngiltere'yi başka bir gözle değerlendirmeye başlamıştır. Ancak eski bir İttihatçı lider olması nedeniyle, Ziya Gökalp Malta dönüşü Ankara hükümeti tarafından sıcak karşılanmamıştır. Bunun üzerine Diyarbakır'a (1921) çekilmek zorunda kalan Gökalp, 1922-1923'te, Diyarbakır'da Küçük Mecmua'yı çıkarmış, bu mütavazi dergide yeni siyaseti ve yeni iktidarı destekleyen etkili yazılar kaleme almıştır. Bunun üzerine Ankara'ya çağrılıp Mart 1923'te Eğitim Bakanlığı Telif ve Tercüme Heyeti Başkanlığı'na getirilmiştir.

Gökalp düşüncesindeki temel değişim, onun 1911'den itibaren bir grup arkadaşları ile birlikte ilkelerini belirledikleri, Yeni Hayat çizgisi ile ortaya çıkar. Dünya ve Osmanlı konjonktüründe meydana gelen değişimler ve yeni yapılanmalar, 1917'lerde bu çizgiyi aşırı milliyetçi ve emperyalist bir konumda bırakır. Bu konumdan çıkılması için yeni tanımlara ihtiyaç duyulur. Milliyetçilik hedef ve tanımlarında yeni düzenlemeler yapılır. Dünyadaki ve Türkiye'deki olayların akışı ile Turancılık ve İslamcılık alternatiflerinden uzaklaşarak, Batıcılık ve milliyetçilik öne çıkarılır. 1918 ve 1919'da yaşanan iç ve dış gelişmeler bu dönüşümü hızlandırır. Malta dönüşü, Ankara hükümeti Gökalp'e yakınlık göstermese de o artık tüm düşünsel gücünü ulusal bir devletin kuruluşuna, bu devletin dayanacağı ilkelerin belirlenmesine harcayacaktır. Başka türlü söylersek, yeni Türk toplumunun hangi tarihsel ve toplumsal özellikler üze-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
PRENS SABAHATTİN'İN YAŞAMI
VE SİYASİ FAALİYETLERİ

1- YETİŞTİĞİ ÇEVRE

Prens Sabahattin, Damat Mahmut Celalettin Paşa (1853-1903) ile Abdülmecit'in kızı, II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu olarak 1879'de İstanbul'da doğdu.⁴⁶³ Kardeşi Lütfullah Bey (1880-1973) ile birlikte kendilerine her alanda çok iyi düzeyde programlanmış bir eğitim verildi. Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah mevsimine göre, Kuruçeşme'deki saray, Çamlıca'daki köşk ve Pendik sahillerindeki yalılarında eğitimlerini sürdürdüler. Bu eğitim sürecinde gençlere, ileri düzeyde Fransızca, Arapça ve Farsça öğretildi, sanat alanlarında eğitildi, fen ve sosyal alanlarda yeterli düzeyde bilgi verildi.

Bu eğitim sırasında, Prens Sabahattin'in aldığı biyoloji, kimya, tıp alanlarıyla ilgili dersler, onun pozitivist bir bakış açısı geliştirmesinde etkili oldu.⁴⁶⁴ Sabahattin Bey'in yetişme döneminde, Osmanlı aydınlarının çoğunluğunu etkileyen biyolojik materyalizm, sosyal Darwinizm ve pozitivism onu da yakından etkiledi. Bu anlayışı destekleyen ve toplumda bireyin rolünü öne çıkaran bir literatür izledi.⁴⁶⁵ Daha sonraki yıllarda kaleme aldığı **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?** adlı eserinde determinizm ve pozitivismin etkisi belirgin şekilde ortaya çıktı. İlgili kitapta, Prens Sabahattin bu anlayışını; *"alemden hangi meseleyi biraz kurcalarsak hiçbir şeyin tesadüfe tabi olmadığı, her hadisenin kendisinden evvel başka bir hadiseden yani her neticenin bir sebepten doğduğunu görürüz"* şeklinde ortaya koydu.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Prens Sabahattin'in doğumu ile ilgili olarak, Prof. Dr. Ali Erkul 1878, Nezahat Nurettin Ege ve Nurettin Şazi Kösemihal 1879 yılını vermektedirler.

⁴⁶⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türklerde İctimaiyat Tarihçesi ve Ziya Gökalp", **İş Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı: 3-4, 1934, s. 159.

⁴⁶⁵ M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İctima Akımı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, Cilt: 2, s. 382.

⁴⁶⁶ Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Derleyen: Nezahat Nurettin Ege, Prens Sabahattin, İstanbul, 1977, s. 331.

2- DAMAT MAHMUT PAŞA’NIN OĞULLARI İLE YURT DIŞINA ÇIKIŞI

II. Abdülhamit’le Damat Mahmut Celalettin Paşa’nın arasını açan asıl sorun, Osmanlı topraklarındaki hammadde kaynaklarını ele geçirmek için Almanya ile İngiltere arasındaki çatışmanın Osmanlı iç politikasına yansımasıdır. II. Abdülhamit tahta çıktıktan ve olaylara hakim olduktan sonra, uzun bir süreden beri ağırlıklı olarak, İngiltere’ye dayalı Osmanlı dış politikasını terk ederek, İslamcılık politikası ile Almanya’ya yönelmişti. Böyle bir fiili durum ve dönüşüm İngiltere’nin Orta Doğu’daki çıkarlarını tehdit ettiğinden, İngiltere öncelikle mevcut sorunu, Padişaha yakın ve kendi yandaşı olan Osmanlı bürokrasisinin üst düzey yöneticileri ile çözmeye çalışır. II. Abdülhamit’i Alman yanlısı dış politikadan vazgeçirmek için en ideal isim, Damat Mahmut Celalettin Paşa’dır. İngiltere, Paşa aracılığı ile, Bağdat Demiryolu projesini almak ister. Bu ortamda Damat Mahmut Paşa, İngiliz çıkarlarını koruma, savunma ve İngiltere lehine devlet içerisinde görev yapma konumundadır. Açıkcası paşa, İngiliz yanlısı bir dış politikadan yanadır ve İngiltere’nin çıkarlarını Osmanlı içerisinde savunmaktadır. Bir başka deyişle, Osmanlı topraklarındaki hammadde kaynaklarının paylaşımı konusunda İngiltere ile Almanya arasındaki çatışma, iç politikada, İngiltere lehine padişahı ikna edemeyen Mahmut Celalettin Paşa ile II. Abdülhamit arasındaki kavganın temel nedenidir.

Abdülhamit’i ikna edemeyen, üstelik terslenen Damat Mahmut Paşa, oğulları Sabahattin ve Lütfullah Beyleri de yanına alarak, İsviçre’li Mr. Charlier’in yardımı ve planı ile 14 Aralık 1899’da yurtdışına kaçar (21 Aralık’da Marsilya’da olurlar). Bu bağlamda, Paşa’nın yurtdışına çıkış nedeni, Cahit Tanyol’un iddia ettiği gibi, “Abdülhamit istipdadına karşı mücadele için, bütün ikbal ve servetini çiğneyerek Avrupa’ya kaçan bir kahraman” değil,⁴⁷¹ İngiliz çıkarla-

⁴⁷¹ Cahit Tanyol, “İçtimai Monografi Hazırlıkları: Prens Sabahattin”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:4-5, İstanbul, 1949, s. 145.

3- BİRİNCİ JÖN TÜRK KONGRESİ (4-9 ŞUBAT 1902)

İttihat ve Terakki Cemiyeti dil, din, ırk farkı gözetmeden Osmanlılık ideolojisine dayanıyordu. II. Meşrutiyet öncesinde İttihat ve Terakki cemiyeti çatısı altında toplanan ve Osmanlılık ilkesinden hareket eden muhalefet güçlerine göre, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve Anayasa'nın yeniden ilanı ülkenin kurtuluşu için yeterli görülmekteydi. Bu amaca bir an önce ulaşmak için ülkenin çeşitli bölgelerinde ve Avrupa ülkelerinde pek çok örgüt kurulmuştu. Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden kurtulmak için dağılık olan bu güçlerin birleştirilmesine gereksinim duyulmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde farklı amaçların peşinde olan çeşitli örgütleri bir program etrafında toplamak ve ortak kararlara varmak gereği bir kongrenin toplanmasını zorunlu kılıyordu. Kongrenin temel amacı, çeşitli ülkelerdeki Jön Türkleri birleştirmekti.⁴⁷⁶ Bu organizasyonu Prens Sabahattin üstlendi. Çeşitli ülkelerden gelen ve farklı kökenlere mensup delegelerden oluşan katılımcılar Fransa'da toplandı ve 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında, Birinci Jön Türk Kongresi, Prens Sabahattin'in başkanlığında gerçekleşti. Kongrede soy ve din ayrımı yapılmadan Osmanlı tebasını temsil ettiğini öne süren muhalefet hareketleri yer aldı.

Kongre toplantılarında iki farklı tez ortaya çıktı. Bu tezlerden birincisine göre, yalnız propaganda ve yayın yolu ile devrim yapılamaz. Devrime askerlerin de katılması sağlanmalıdır. İkinci tez ise, ülkedeki reformların yabancı devletlerin de katılımı ile gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu ayrım, Türk siyasal tarihinin şekillenmesini sağlayan iki farklı siyasal bloklaşmanın da temellerini atmış oldu. Bir tarafta yabancı müdahalesini reddeden merkezîyetçi kanat, diğer tarafta yabancı müdahaleyi kabul eden, ademi merkezîyetçi kanat.

⁴⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler: 1859-1952**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 106.

4- İKİNCİ JÖN TÜRK KONGRESİ (27-29 ARALIK 1907)

“1907 yılında Cenevre’deki Taşnaksutyon Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet ile Terakki ve İttihat Cemiyetlerine ortak bir kongre toplamak önerisinde bulundu.”⁴⁸³ Bu öneri ve çeşitli gelişmeler üzerine, 27-29 Aralık 1907’de, Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve K. Malumyan’ın ortak başkanlığı altında, ikinci Jön Türk Kongresi Paris’te toplandı. Prens Sabahattin, kongrenin açılış konuşmasında, çeşitli ırk ve dinden vatandaşları Abdülhamit istibdadını ortadan kaldırmak için mücadeleye; delegeleri, ülke genelinde ciddi boyutlarda bir reform için işbirliğine davet etti.⁴⁸⁴

İkinci Jön Türk Kongresi’nde de Abdülhamit tahttan çekilmeye zorlanıyor, yönetim biçimini değiştirilmek, meşrutiyeti bir yönetim biçimi kurulmak isteniyordu. Ülkeyi tek adam yönetiminden kurtarmak, sorunların çözümü için tek yol olarak görülüyordu.

“1907 Kongresinde 1902 Kongresini başarısız kılan dış müdahalenin davet edilip edilmemesi konusu ortaya atılmadı. Bu, Ermenilerle Sabahattincilerin İttihat ve Terakki ile anlaşmak kararında olduklarının bir göstergesi sayılabilir.”⁴⁸⁵

Kongre bildirgesinde, amaca ulaşmaya kadar mücadele edileceği bildiriliyor, reform girişimleri bir tarafa bırakılarak, eylem programı üzerinde anlaşılıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin isteği üzerine hilafet ve saltanat hakkı teyid ediliyor, Osmanlı Devletinin mülki ve siyasi istiklali için çalışılacağı belirtiliyor, her türlü teorik farklar atlanarak, istibdatı yıkmak amacıyla birleşiliyordu. Artık silahlar ateşe hazırды.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 65.

⁴⁸⁴ Cavit Tütengil, “Prens Sabahattin”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 4-5, İstanbul, 1949, s. 189

⁴⁸⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 68.

⁴⁸⁶ Akşin, a.g.e., s. 66-67; Tunaya, a.g.e., s. 107-108; Ege, a.g.e., s. 132.

5- 1908 SONRASI SİYASİ FAALİYETLERİ

İkinci Jön Türk Kongresi'nde esen birlik havası, belirli ilkeler etrafında uzlaşmaya varılması, ardından II. Meşrutiyet'in bu güç birliği ve eylemlere dayalı olarak başarılması üzerine, Jön Türklerin güçlü iki örgütünün birleştirilmesi kararına varılır. Ancak, 2 Eylül 1908'de Prens Sabahattin, yanında babasının cenazesiyle İstanbul'a gelişi sırasında kendine büyük bir karşılama töreni yapılması ve bu törenin gösteriye dönüştürülmesi, ikiliğin ortadan kalkmadığı şeklinde yorumlanmış ve cemiyetlerin birleşmesi gerçekleşmemiştir.⁴⁸⁷

Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birleşmemesi üzerine Prens Sabahattin'in süt kardeşi Ahmet Fazlı başta olmak üzere yakın arkadaşları, 14 Eylül 1908'de Ahrar Fırkası'nı kurup parti başkanlığına Prens Sabahattin'i getirmek istediler. Ancak, Prens Sabahattin bu teklifi kabul etmeyince parti başkanlığı boş bırakılmıştır.

Prens Sabahattin'in parti başkanlığını kabul etmemesine karşın İttihat ve Terakki Fırkası'yla mücadele eden hareketleri perde arkasından yönetmesi, daha sonra Türk siyasi tarihinde sıkça görülen ve çeşitli partileri yandaşları aracılığı ile yönlendirmeye çalışan cemaat ve tarikat liderlerinin kullandığı yöntemlerin farklı bir örneği olsa gerek.

Sabahattin Bey'in parti başkanlığını kabul etmemesine karşın, partinin yayın organı Osmanlı gazetesi, Prens'in süt kardeşi Ahmet Fazlı tarafından kurulmuş ve Prens Sabahattin'in parası ile finansa edilmiştir.⁴⁸⁸ Bu arada, seçimlerde Rum cemaati, İttihatçıların en iyi ve en güçlü şekilde örgütlenmiş rakipleri olarak ortaya çıktı. Prens Sabahattin'in ekibi de, seçimlerde Rumların oylarını almak için liderleriyle görüşerek, Rumlara ait tüm özel hak ve ayrıcalık-

⁴⁸⁷ Akşin, a.g.e., s. 100-101.

⁴⁸⁸ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 330; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 101.

6- İNGİLİZ YANLILIĞI - ALMAN KARŞITLIĞI

Prens Sabahattin İngiliz yanlısı politikalara ve düşünce sistemlerine yakınlığı ile tanınmaktadır. Prens'in Le Play ekolüne mensup olması da bunu göstermektedir.⁵⁰¹ Le Play izleyicileri, Fransa'nın da İngiltere'yi örnek alması gerektiğini açıkça savunmuşlardır.⁵⁰² Prens Sabahattin, İngiliz eğitiminin başarılarını Science Sociale ekolü yöntemleriyle incelemek üzere ekolün önde gelen isimlerinden Paul Descamps'ın masraflarını karşılayarak onu İngiltere'ye göndermiştir.⁵⁰³ Edmond Demolins'in önemli eseri *Anglo Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?* adlı kitabı temelde iki sorun üzerinde durmaktadır: 1) İngiliz üstünlüğünün nedenlerini ortaya koymak; 2) üstün olduğunu kabul ettiği bu yapı etrafında sosyolojik bir model oluşturmak.⁵⁰⁴ Prens Sabahattin'in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* kitabı da Mübaccel Kıray tarafından İngiliz sosyal felsefesinin, Herbert Spencer ve ekolünün etkisinde, İngiltere'nin siyasal düzenine beğeni ile bakan, olaylara dönük olmayan bir eser olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰⁵

Prens Sabahattin 1899'da yurt dışına kaçtıktan sonra İttihatçılara katılmasına rağmen cemiyetin önde gelen liderlerinden Ahmet Rıza ve onun sosyolojik yaklaşımlarından uzak durmuş, İngiliz yanlısı olarak tanınan Science So-

⁵⁰¹ Osmanlı'da Le Play'ın yazılarından ilk defa söz eden kişinin Ali Suavi olduğu kaynaklar tarafından belirtilmektedir. Ancak Science Sociale ekolünden etkilenecek, ekolün görüşlerini Türkiye'nin sorunlarının çözümü açısından ülkemize aktaran kişi Prens Sabahattin'dir.

⁵⁰² Sezer, "Ziya Gökalp ve Türk Tarihi", s. 234.

⁵⁰³ Prens Sabahattin, "İlm-i İctimanın Büyük Keşfi", Derleyen: Nezahat Nurettin Ege, **Prens Sabahattin**, İstanbul, 1977, s. 216.

⁵⁰⁴ Hanioglu, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İctima Akımı", s. 382.

⁵⁰⁵ Mücebbel Kıray, "Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler", **Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişimi**, Ankara, 1971, s. 9.

BEŞİNCİ BÖLÜM
PRENS SABAHATTİN'İN
TOPLUMSAL KONULARLA
İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1- SCIENCE SOCIALE EKOLÜ VE PRENS SABAHATTİN

“**F**rederic Le Play, XIX. Yüzyılda Fransa’da ileri sürmüş olduğu görüşleri ile ilgi çekici bir düşünür. Tasaları ve çabaları ile geçen yüzyılda Batı’da sosyoloji biliminin doğmasına yol açan genel eğilimin içinde bulunmaktadır. Görüşleri, sonradan Fransa’da izleyicileri tarafından geliştirilip bütünleştirilmiş ve science sociale adı altında bağımsız bir sosyoloji akımı görüntüsünü kazanmıştır.”⁵¹¹

Science Sociale ekolünün kurucusu Le Play yaptığı çalışmalarda; ataerkil aile, kök aile, kararsız aile gibi sınıflamalar yapmış ve toplumda aile kurumunu öne çıkarmıştır. Le Play Fransız burjuvazisine, toplumu denetim altında tutmak ve istenilen yönün verilmesinde araç olarak aileyi önermiştir.⁵¹² Ekolün görüşleri, bir araştırma tekniğinden çok daha derin tabakalarda, bireyci bir sosyal felsefeye dayanmaktadır.⁵¹³

Le Play okulunun önemli isimlerinden Edmond Demolins’in *Anglo Saksonların Üstünlüğü Neden İleri Geliyor?* adlı eserine göre toplumlar, kamucu ve bireyci olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Kamucu toplumlarda aile, kabile, klan ve devlet gibi zümreler bireyden üstündür. Birey bu zümrelerin baskısı altındadır. Bu tipin en iyi temsilcileri Doğu toplumlarıdır. İkinci tip toplumda ise önemli olan kişidir; toplumsal zümreleşmeler kişi etrafında toplanır. Bunun en iyi örneği, Anglo-Sakson toplumlarıdır.⁵¹⁴ Slavlar, Orta Avrupa’nın büyük bir kısmı, Orta ve Güney Amerika, Asya ve daha bir çok ülke halkı kamucu yapıya mensuptur ve bu tür toplumlarda gerçek demokrasi doğmamıştır.⁵¹⁵

⁵¹¹ Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri I”, s. 44-45.

⁵¹² A.g.m., s. 46.

⁵¹³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 216.

⁵¹⁴ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 390.

⁵¹⁵ Ege, *Prens Sabahattin*, s. 478-479.

2- TOPLUMSAL YAPI ANLAYIŞI

Science Sociale ekolünün Türkiye temsilcisi Prens Sabahattin, Türkiye'nin sorunlarını ekolün yaklaşımlarına dayanarak çözme inancı taşımaktadır. Prens'e göre Türkiye'nin eğitim ve yönetim gibi iki temel sorunu bulunmaktadır. Türkiye'nin yönetim sorununun çözümü, ülke yönetiminin merkezi yapıdan ademi merkezi yapıya doğru değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Türkiye'nin yönetim yapısı ile birlikte eğitim anlayışını da değiştirmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti yurttaşlarını Anglo-Sakson eğitim yöntemleri doğrultusunda yetiştirdiğinde, giderilemeyecek sorun yoktur. Bu iki alanda bütüncü yapıdan bireyci yapıya doğru gerçekleştirilecek uygulamalar, toplumsal yapıyı da değiştirecek ve Türkiye'nin kurtuluşu gerçekleşecektir. Bir başka anlatımla, Prens Sabahattin, sorunların kaynağını mevcut toplumsal yapıda görmekte ve bu yapıyı değiştirmeyi hedeflemektedir. Toplumsal yapının bireycilik lehinde değiştirilmesi, mevcut tüm sorunların çözümü anlamına gelmektedir.

Devletin içinde bulunduğu olumsuz durumu, mevcut toplumsal yapıya bağlayan ve bu toplumsal yapının tümünden değişimini öngören Prens Sabahattin'in mevcut toplumsal yapı ve merkezi yönetim anlayışı karşısındaki çözümü, bütüncü toplumsal yapının ve merkezi yönetim anlayışının terk edilmesine, bireyci toplumsal yapı ile ademi merkeziyetçi bir yönetim anlayışına geçilmesine dayanmaktadır.⁵²⁵

Prens Sabahattin bir toplumun ve yönetim teşkilatının düzeltilebilmesi için öncelikle o toplumun sosyal yapısını tanımak ve diğer yapılarla arasındaki farkları belirlemek gerektiğini yazmaktadır. Bunu yapmadan ıslahat programları çizmeye kalkışmak, dümensiz bir gemi ile seyahate çıkmaktan başka bir şey değildir.⁵²⁶

⁵²⁵ Nurettin Şazi Kösemihal, "Önsöz", *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 8-9.

⁵²⁶ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Ege, s. 332-333, Sencer, s. 37.

3- ADEMİ MERKEZİYETÇİ YÖNETİM ANLAYIŞI

Batıcı ve Osmanlıcı görüşleriyle öne çıkan Prens Sabahattin'in ademi merkezietçi yönetim anlayışı hangi görüş ve ilkeleri içermektedir? Bu görüşler İttihatçılar tarafından şiddetle eleştirilirken azınlıklar tarafından neden desteklenmektedir?

Prens Sabahattin'in toplumsal sorunların çözümünü "yapı" değişimine bağladığını ve bu değişimin iki kaynağından birinin ademi merkezietçi yönetim anlayışı olduğunu daha önce belirtmiştim. Şimdi bu ademi merkezietçi yönetim anlayışının ne olduğunu biraz daha ayrıntılı görelim.

Ulusal egemenliği bütüncü zihniyetlerde meydana gelen ve toplumsal temeli olmayan bir teori olarak değerlendiren Prens Sabahattin, bireyci toplumlar da ihtiyaçtan doğan ve halkın kendi kendini idare etmesi sonucuna ulaşan idare tarzına, ademi merkezietçi yönetim denildiğini bildirmektedir.⁵³⁴

Prens Sabahattin, işlerin ayrılmadığı, birbirine bağlandığı, karıştırıldığı ve gevşek yürütüldüğü; iş sorumluluğunun tanımlanmadığı ve belli bir yetkiye bağlanmadığı, yetkilerin tümüyle hükümet merkezinde toplandığı; özel hayatın ve girişkenliğin baskı altında tutulduğu, memur sınıfının tahakkümüne dayalı yönetim biçimi şeklindeki tanımını, merkezi yönetim olarak adlandırır.⁵³⁵

Prens Sabahattin'e göre, bütüncü yapılarda halka dayanmayan merkezi yönetimleri ele geçirmek üzere çeşitli memur gruplarının yaptığı mücadelelere ordu da karışmaktadır. Memur sınıfı arasında savaş için teşkilatlandırılmış kısmı oluşturan ordunun iç siyasete karışması, iç siyasette etkili olması, yani hükümetin orduya dayanması, toplumun sosyal açıdan zayıflığını kanıtlar. Ordunun iç siyasetteki rolünün azalması ve asıl görevine dönmesi, toplumsal ya-

⁵³⁴ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?*, Ege, s. 332-358.

⁵³⁵ Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?*, Ege, s. 358, Sencer, s. 57.

4- EĞİTİM ANLAYIŞI

Prens Sabahattin değişik faktörlerin toplum üzerindeki etkisini kabul etmekte, tek nedenli açıklamalardan uzak durmaktadır. Sadece ekonomi veya eğitim veya yönetim gibi kurumların her birinin tek başına düzeltilmesinin mümkün olmadığını, toplumsal sorunların bu tür yaklaşımlarla çözülemeyeceğini belirtmektedir. Onun toplumsal kurtuluş reçetesi, sosyal yapıyı bir bütün olarak, alt yapı özellikleriyle değiştirip, bu değişen yapıya uygun üst yapı kurumlarını yeniden biçimlendirmeyi içermektedir.

“Batı düşüncesinin aktarılması ve Batı örneğinde yeni bir insan tipi(nin) yaratılması(nın) ancak eğitim yoluyla mümkün”⁵⁵⁰ olabileceğini çok iyi bilen Prens Sabahattin, topluma Anglo-Sakson eğitim anlayışıyla istenilen şeklin verilebileceğine inanmakta ve bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Prens Sabahattin’in yönetim, ekonomi gibi çok nedenli yaklaşımlarını eğitimle ilgili görüşlerinde de izlemek mümkündür. Ona göre, felaketlerimizin kaynağı cahilliğimizdir; eğitim alanında reformlar yapıp halkımızı aydınlatırsak, gelecek nesilleri aydın insanlar olarak yetiştirirsek, ülkemiz uçurumdan kurtulur anlayışı yanlıştır. Tek başına eğitim bir işe yaramaz. Toplumsal ilerlemede hükümet şekilleri ne kadar aciz ise, eğitim de o kadar acizdir.⁵⁵¹

Pek çok eğitimci gibi, Prens Sabahattin de okullarımızda geçerli olan eğitim anlayışının teorik ağırlıklı bilgilerden oluştuğunu, bunun kesinlikle değiştirilmesi ve öğrencilere gerçek yaşamda kullanacakları bilgilerin uygulamalı bir şekilde verilmesini istemekte; Türk eğitim tarihinde yer alan birçok eğitimci gibi Anglo-Sakson eğitim sisteminin övgüsünü yapmaktadır. Ona göre, bireyci-girişimci toplumsal yapıya geçmek için mevcut yaklaşımların değiştiril-

⁵⁵⁰ Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri I”, s. 52.

⁵⁵¹ Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Ege, s. 335.

5- EKONOMİ ANLAYIŞI VE SINIFSAK BAKIŞI

Prens Sabahattin'in ekonomiye bakışını, İngiliz liberal ekonomi anlayışının Türkiye'ye aktarılması şeklinde özetlemek mümkündür. Bu yanı ile Prens Sabahattin, burjuvazinin geleneksel "feodal" güçlerle işbirliği yapan gerici, muhafazakar ve emperyalist kanadını temsil eder. Sosyal devlet anlayışından, halkın temel yaşam standartlarının yükseltilip yaygınlaştırılmasını savunan yaklaşımlardan tamamen uzaktır.

Osmanlıdaki sosyal yapının ezenler ve ezilenler şeklinde ayrılmış iki büyük sınıftan oluştuğunu, ezenlerin ezmeye devam etmek, ezilenlerin ise ezenlere karışma amacında oldukları tanımlamasını yapan Prens Sabahattin, sınıflararası farklılıkların arttığı ve kesin sınırlarla birbirinden ayrıldığı bir sosyal yapıdan yanadır.⁵⁶⁰

Tüm kaynakların ve emeğin sermaye sınıfı adına kullanılmasını haklı bulan ve destekleyen Prens Sabahattin, kapitalist evrimin ilk aşamalarında yer alan ve "milli" üretimi gerçek anlamda önemseyen merkantilist anlayışa yakın bir ekonomi görüşüne sahiptir. Doğru bir tesbitle "istihşalsiz istihlakın sevk edeceği yol doğruca iflastır" diyen Prens Sabahattin iktisadi yapının sürmesi için üretimin çok önemli bir unsur olduğunun altını çizmektedir.⁵⁶¹

Prens Sabahattin, yazılarında, Osmanlı Hristiyanlarının kendilerine verilen ayrıcalıkları, ademi merkezi yönetim olanaklarını verimli bir şekilde kullanarak tarım, ticaret ve sanayi alanlarında üretime çevirerek zengin olduklarını; ademi merkezi yönetim olanaklarından yoksun olan Müslümanlar ise girişimci ruhu geliştiremediklerinden, ilkel düzeyde sürdürdükleri tarım ve devlet memurluğu ile geçinmeye çalıştıklarını, bu yüzden de servet sahibi olama-

⁵⁶⁰ Prens Sabahattin, "İttihad ve Terakki'ye Açık Mektuplar" (Beşinci Mektup), Derleyen: Nezahat Nurettin Ege, **Prens Sabahattin**, İstanbul, 1977, s. 203.

⁵⁶¹ Ege, **Prens Sabahattin**, s. 84.

6- DİN VE LAİKLİK

Diğer alanlarda olduğu gibi dinsel alanı da bireyci ve bütüncü yapıya göre değerlendiren Prens Sabahattin, dinin de topluma olumlu veya olumsuz yansımalarının toplumsal özelliklere bağlı olduğunu iddia etmektedir. Prens Sabahattin'e göre dinin toplumsal yapı ile bağıntısını görmek için aynı dinin farklı toplumlardaki uygulamalarına bakmak gerekir. Örneğin, Protestanlık bütüncü toplumlarda baskıcı, bireyci toplumlarda özgürlükçüdür. Bütüncü yapılarda, kötüye kullanıldığı için bir baskı aracı olma derecesine düşen ve zamanla aynı oranda güçlü tepkiler doğuran dinler; bireyci yapılarda kişisel bağımsızlığa saygı gösterdiği ve bu yapıyla birlikte geliştiği için büyük bir sosyal ihtiyacı karşılamakta, bu yüzden kamuoyunun saygısını kazanmaktadır. İslam dinini ilerlemeye engel sananlar da bu görüşlerinde bütünüyle aldanmaktadırlar. İlerlemeye engel olan İslamiyet değil, Müslüman toplumların bütüncü sosyal yapılarıdır.⁵⁷³

Prens Sabahattin, 1906'da Terakki dergisinde, İngiltere'nin Türkiye'yi İslamcılıkla suçladığını, ancak II. Abdülhamit'in son zamanlarına kadar, Osmanlı'nın İslamcılık yapmadığını belirten bir savunma yazısı kaleme alır:⁵⁷⁴ *"Asırlarca evvel Yavuz Sultan Selim mukaddes emanetleri İstanbul'a nakletmiş, fakat siyaset sahasında bir İttihad-ı islam davasına tevessül etmemişti. Son zamanlara kadar Osmanlı Padişahları hilafet ünvanını sırf bir şeref ad etmekle iktifa ederlerdi. Hatta Halife ta-birini resmi evrak ve muamelatta sık sık kullanmaktan ictinab ederlerdi. Yalnız Sultan Abdülhamid saltanatının son devresinde ruhani iktidarına fazla bir ehemmiyet vermeğe başladı. O da İstanbul'da, yalnız dahildeki müslümanlar üzerinde bir tesir icrası maksadiyle dini politika takip ediyor. Bunun sebebini izah içinse, Türkiye'de tecelli eden fikri terakkileri icmalen gözden geçirmek icab ediyor."*⁵⁷⁵

⁵⁷³ Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Ege, s. 337-338; Sencer, s. 40-41.

⁵⁷⁴ Ege, **Prens Sabahattin**, s. 73-76.

⁵⁷⁵ A.g.e., s. 75.

7- PRENS SABAHATTİN'İN TÜRK SOSYOLOJİSİNDEKİ YERİ

Girişte de belirttiğimiz gibi Prens Sabahattin'in Türk sosyoloji tarihindeki yeri Ziya Gökalp'ten sonra gelmektedir. Gökalp'in Türk sosyoloji ve siyasi tarihi üzerindeki ağırlığı ile Prens Sabahattin'in ağırlığı ve yeri kıyaslanamaz. Prens Sabahattin Türk sosyoloji tarihinin hep iki numaralı sosyoloğu olmuştur. Türkiye'de "Amerikanlaşmacı", "liberalleşmeci", "özelleşmeci", "devleti küçültmeci" girişimler hayat buldukça, topluma egemen oldukça, Prens Sabahattin de simgesel olarak, iki numaralı sosyolog olmaktan bir numaralı sosyolog olmaya doğru yol almaktadır.

1900'lerin başından ölümüne kadar, dünya toplumlarının ve tarihinin onca alt üst oluşuna karşın görüşlerini, çizgisini değiştirmeyen Prens Sabahattin'in ülkemizdeki düşünsel etkilerini genellikle dört alanda değerlendirmek mümkündür. Bu alanları sosyoloji, siyaset, eğitim ve ekonomi şeklinde sınıflamak mümkündür.

Prens Sabahattin Türkiye'de II. Meşrutiyet döneminin ayakta kalan ve etkilerini sürdüren iki sosyoloji ekolünden birini temsil etmektedir. Temsil edilen ekol, siyasal görüşleriyle Türkiye'de etkili olmuştur. Prens Sabahattin'in Science Sociale ekolü adına savunduğu fikirler, Ziya Gökalp'in toplumsal değişme adına önerdiği ara aşamalara gerek duymayan, ülkenin siyasal-toplumsal düzenini toptan Batıçılaştırmayı hedefleyen düşünceleri içerir. Türk toplumunun binlerce yıllık tarihsel ve sosyolojik özellikleri, birikimleri ile hiçbir ilgisi olmayan, mevcut durumla bağlantısı bulunmayan bir yapıya geçmesi istenmektedir.

Prens Sabahattin, bireyci toplumsal yapıyı, merkez dışılığı savunan bir sosyoloji anlayışının temsilcisidir.⁵⁷⁷ Ziya Gökalp'in sosyoloji anlayışında toplum, birey üzerinde her türlü üstünlüğe sahiptir. Birey, toplum için feda edilir. Si-

⁵⁷⁷ Hilmi Ziya Ülken, "Sociology In Turkey", **Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 6, İstanbul, 1950, s. 141.